

ԵՐԿԻՆՈՍԱՅՆՈՒԹՅՈՒՆԻՑ ՄԻՆՉԵՎ ՄԻՋՏԵՔՍԱՅՆՈՒԹՅՈՒՆ (ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ԵՎՐՈՊԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՑԹԻ ՈՒՂԻՆԵՐԸ)

ՀՈՒՓՄԻՄԵ ԶԱՔԱՐՅԱՆ *

Մ. Մ. Բախտինի երկխոսայնության տեսությունը, սկսած 1960-ականների վերջից՝ նրա ստեղծագործությունների թարգմանությունից ու հրատարակումից հետո, զգալի ազդեցություն ունեցավ արևմտյան գրականագիտության հիմնական ուղղությունների, դրանց տեսության ու մեթոդաբանության զարգացման վրա:

«Միջտեքստայնություն» եզրույթն առաջին անգամ շրջանառության մեջ է դրվել 1967 թ. հետկառուցվածքաբանության տեսաբան Յու. Կրիստևայի կողմից՝ «Բախտին, բառ, երկխոսություն և վեպ» հոդվածում: Նա, հիմքում ունենալով Մ. Բախտինի երկխոսայնության տեսությունը, իր ուսումնասիրություններում փոխակերպում ու զարգացնում է միջտեքստային կապերի գաղափարը: Արդի իրականության համատեքստում դիտարկելով Մ. Բախտինի «բազմաձայնության» տեսությունը՝ Յու. Կրիստևան տեսականորեն հիմնավորում է, որ յուրաքանչյուր տեքստ երկխոսության մեջ է մեկ այլ տեքստի կամ տեքստերի հետ, որոնցից յուրաքանչյուրն ունակ է դառնալու նոր ձևավորվող տեքստերի համար սկզբնաղբյուրային հիմք:

Թեև Յու. Կրիստևայի առաջադրած միջտեքստայնության տեսությունն ակներևաբար հարուստ լիցքեր է ստանում Մ. Բախտինի երկխոսայնության տեսությունից, այնուամենայնիվ միջտեքստայնությունը երկխոսայնության տեսության հայելային անդրադարձը չէ, այլ հետկառուցվածքաբանական հայեցակարգի համատեքստում դրա վերաիմաստավորումն ու փոխակերպումը:

Հոդվածում տեսության համեմատական տիպաբանական քննության են ենթարկվում Մ. Բախտինի երկխոսայնության ու Յու. Կրիստևայի միջտեքստայնության տեսությունները: Բախտինի հայեցակարգը համեմատվում է հետկառուցվածքաբանական ուղղվածություն ունեցող արևմտյան գրական քննադատության միջտեքստայնության տեսության հետ:

Բանալի բառեր – կառուցվածքաբանություն, հետկառուցվածքաբանություն, հետմոդեռնիզմ, երկխոսայնություն, միջտեքստայնություն, տեքստ, մշակույթ, խոսույթ, ֆենոտեքստ, զենոտեքստ, նշանակում

* Հոփսիմե Զաքարյան - բանասիրական գիտությունների թեկնածու

Рипсиме Закарян - кандидат филологических наук

Hripsime Zakaryan - Candidate of Philological Sciences

Էլ. փոստ՝ zakaryan_hripsime@mail.ru. ORCID: <https://orcid.org/0009-0004-2158-644X>.

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

Ստացվել է՝ 06.03.2024

Գրախոսվել է՝ 11.03.2024

Հաստատվել է՝ 12.07.2024

© The Author(s) 2024

1960-1970-ական թթ., երբ կառուցվածքաբանությունն (ստրուկտուրալիզմը) իր տեղն աստիճանաբար զիջում էր հետկառուցվածքաբանությանը (պոստստրուկտուրալիզմին), ձևավորվում են գաղափարական և գեղարվեստական որոշակի նպաստակներ հետապնդող խնդիրներ, որոնք ձևի նվաճումներով, աշխարհայեցողությամբ ու գաղափարաբանությամբ կամա թե ակամա «ձեռնոց են նետում» 18-րդ դարի վերջից ձևավորված գեղարվեստական հայեցակարգերին: Այն (հետկառուցվածքաբանությունը) նախ մնաց, այսպես ասած, «լուսանցքային» գոտում, հետո աստիճանաբար զբաղեցրեց առաջնային տեղ: Մ. Բախտինի առաջադրած գրական դաշտում զարգացող գործնաբանության (պրագմատիկայի) ու խոսույթի (դիսկուրսի) վերլուծության բազմաթիվ ու բազմազան հոսանքները, ընդօրինակման-յուրացման տեսությունը, միջտեքստայնությունը, սոցիալական քննադատությունը և այլն աստիճանաբար պարտադրեցին գեղարվեստական իրողություններն ընկալել նոր եզրերից, նոր դիտանկյունից, որտեղ տեքստն ու սեփական համատեքստն անբաժանելիորեն միաձուլվել են¹:

Ֆրանսիացի փիլիսոփա, «տեքստային պրակտիկայի», հետկառուցվածքաբանության տեսաբան Յու. Կրիստևայի ուսումնասիրությունները հենվում են բախտինյան հանցակարգերի վրա՝ կենտրոնանալով նախ և առաջ իմացաբանական համատեքստի վրա: Գրական ասպարեզում միջտեքստայնության ի հայտ գալը համընկնում է կետարյա տիրապետությունից հետո կառուցվածքաբանության անկմանը: Արդյունքում միջտեքստայնությունը ձևավորվում է տեսական ու մեթոդաբանական մի շարք հանգուցային հարցերը բուռն թափով լուծելու ու զարգացնելու միտումով ուղեկցվող ուրույն պայմաններում: Այն հաստատվում է հետկառուցվածքաբանության ծաղկումով, որն իր փորձով ու գեղագիտական ծրագրերով ծանրանում էր մասնավորապես մի հանգուցային հարցի՝ «տեքստի ներուժի վրա՝ իր ներփակությամբ, տեքստային յուրահատուկ համակարգով, տրամաբանությամբ: Միջտեքստայնությունը դառնում է եթե ոչ աշխարհի, ապա տեքստային հորիզոնները բացելու-բացահայտելու-լայնացնելու միջոց, որի օգնությամբ տեքստային փակ սահմանները փոխարինվում են տեքստային բաց սահմաններով, այլ կերպ ասած՝ կառուցվածքաբանությունից անցում է կատարվում նոր համակարգի, որն ընդունված է անվանել հետկառուցվածքաբանություն²:

«Միջտեքստայնություն» եզրույթն առաջին անգամ կիրառել է 1967 թ. Յու. Կրիստևան՝ «Critique» հեղինակավոր պարբերականում տպագրված «Բախտին, բառ, երկխոսություն և վեպ» («Bakhtine, le mot, le dialogue et le roman») հոդվածում: Այդտեղ նա, հիմքում ունենալով ֆրանսիացի ընթերցողների համար դեռևս անծանոթ բախտինյան երկխոսայնության տեսությունը, մասնա-

¹ Տե՛ս **Maingueneau D.** Le discours littéraire. Paratopie et scène d'énonciation. Paris: Armand Colin, 2013, էջ 5:

² Հմմտ. **Compagnon A.** Le Démon de la théorie. Littérature et sens commun. Paris: Seuil, 1998, էջ 128:

վորապես՝ «Բովանդակության, նյութի և ձևի խնդիրը բանավոր գեղարվեստական ստեղծագործության մեջ» (1924 թ.) աշխատությունում առաջադրված հիմնադրույթները (որում հեղինակն առաջադրում է այն դրույթը, որ մշակույթն ու պատմությունը ներթափանցում են տեքստային տարածություն, իսկ տեքստը՝ մշակութային պատմություն), սեփական գեղագիտական տեսության տիրույթում շրջանցում է Մ. Բախտինի երկխոսայնության (դիալոգիզմի) տեսության սկզբունքին հատուկ՝ գեղարվեստական տեքստի ձևավորման ու իրացման խնդրում իր մասնակցությունն ունեցող ավանդական «հեղինակ-հասցեատեր» կաղապարին բնորոշ սուբյեկտիվ գործոնները: Նա (Յու. Կրիստևան) բախտինյան «միջսուբյեկտիվություն» եզրույթը փոխարինում է նոր եզրույթով՝ գործածելով «միջտեքստայնություն» եզրույթը՝ ընդհանուր տեքստային խոսույթի շրջանակներում հաղորդակցական փոխազդեցությունը դիտարկելով որպես գրական ստեղծագործությունների ծագման ու բովանդակության հարափոխության հիմնական գործոն: Համաձայն Յու. Կրիստևայի՝ տեքստի «երկվալենտությունը» երկակի ընթերցման հնարավորության համար հիմքեր է կառուցում: Դա մեկնաբանվում է այսպես. ««Նպատակային թեմա» հորիզոնական առանցքն ու «տեքստ-համատեքստ» ուղղահայաց առանցքը համընկնում են՝ բացահայտելով մի կարևոր իրողություն. յուրաքանչյուր բառ (տեքստ) բառերի (տեքստերի) խաչմերուկ է, որտեղ կարելի է կարդալ առնվազն մեկ այլ տեքստ: <...> Հորիզոնական առանցքը (առարկա-ստացող) և ուղղահայաց առանցքը (տեքստ-համատեքստ) ի վերջո համընկնում են: <...> Ինքնին լինելով ոչ այլ ինչ, քան խոսույթ, ստացողն ընդգրկված է նաև գրքի խոսույթային ունիվերսումի անսահմանության մեջ»³: Այսպիսով, հորիզոնական առանցքը նրա կողմից սահմանվում է երկխոսություն, ուղղահայացը՝ երկվալենտություն, ինչը ենթադրում է, որ պատմությունը (իրականությունը) ամփոփված է տեքստում, իսկ տեքստը՝ պատմության մեջ: «Համաձայն Բախտինի՝ այս երկու առանցքները, որոնք նա անվանում է համապատասխանաբար երկխոսություն և երկիմաստություն, հստակորեն չեն տարբերակվում»⁴, և ահա այս կետում «միջսուբյեկտիվություն հասկացությունը փոխարինվում է միջտեքստայնությամբ»⁵: «Բախտինյան «երկխոսությունը» տեքստում ի հայտ է բերում ոչ միայն սուբյեկտիվային, այլև հաղորդակցական, ավելի ճիշտ՝ միջտեքստային սկիզբ. այդ երկխոսության լույսի ներքո «անհատականություն-տեքստի սուբյեկտ» հասկացությունը սկսում է աղոտանալ, որպեսզի իր տեղը զիջի այլ երևույթի՝ տեքստի երկվալենտությանը»⁶: Ելնելով բախտինյան այն գաղափարներից, որ սեփական ստեղծագործության արարման ճանապարհին ստեղծագործողը

³ Kristeva J. Sémiotiké, recherche pour une sémanalyse, coll. «Tel Quel», Paris, Éditions du seuil, 1969, p. 145.

⁴ Նույն տեղում:

⁵ Նույն տեղում:

⁶ Նույն տեղում, էջ 148:

երկխոսական հարաբերություն է ծավալում անցյալի ու ներկայի գեղարվեստական ստեղծագործությունների հետ՝ Յու. Կրիստևան ձևակերպում է «միջտեքստայնություն» հասկացակարգը, որը ձևավորվել է Մ. Բախտինի միկրոերկխոսության անանձնականացման ճանապարհով: Մակրոերկխոսությունն ու միջտեքստայնությունն ընդհանրանում են, քանի որ երկուսն էլ փոխադրեցություն կամ գործընթաց են, որոնցից յուրաքանչյուրի համար ձևավորվում է համապատասխան կադապարը, և միմյանցից տարբերվում են նրանով, որ երկուսն էլ ձևավորվել են մեթոդաբանական երկու տարբեր մոտեցումների հիմքերի վրա: Մ. Բախտինի մոտեցումը ֆենոմենոլոգիական է⁷, այս հիմքով՝ բախտինյան մակրոերկխոսությունը միջտեքստայնության է և սահմանվում է որպես հաղորդակցական գործառույթ՝ «ձայների» փոխհարաբերակցություն: Իսկ Յու. Կրիստևան հաղորդակցական կադապարը կառուցում է նշանաբանական (սեմիոլոգիական) հիմքերի վրա, քանի որ, իբրև բախտինյան երկխոսության այլընտրանք, նա առաջադրում է միջտեքստային երկխոսության գաղափարը, որը դրսևորվում է խոսքային միավորների իմաստային երկարժեքության (ամբիվալենտության) մեջ: Այսպիսով, խարսխվելով Մ. Բախտինի երկխոսության, կառնավալի գաղափարի վրա՝ Յու. Կրիստևան կերտում է անկախ կառուցվածք, որն արտացոլում է հետմոդեռնիստական գեղագիտության հասկացակարգային իմաստավորման մոտեցման կերպը: Նա ձգտում է թափանցել տեքստի առանձնահատկությունների մեջ և բացահայտել նրա ներքին օրինաչափությունները: Մ. Բախտինի առաջադրած հայեցակարգերը, համաձայն որոնց՝ ստեղծագործողը փոխհարաբերակցում է ոչ միայն իրեն շրջապատող իրականության, այլև անցյալ ու ներկա, հեռավոր ու մերձավոր նախորդների գրական ստեղծագործությունների հետ, Յու. Կրիստևան տեսական իր վերլուծություններում առանձին հարցերի ճշտամբ ու մանրամասնումով վերաիմաստավորում է՝ տեղափոխվելով այլ՝ գիտական, սոցիալապատմական և մշակութային համատեքստ, իսկ առավել կոնկրետ՝ այն իմաստավորվում է գեղարվեստական տեքստի տիրույթում՝ տեքստերի միջև ծավալված երկխոսությամբ: Տեքստը դիտարկվում է որպես պատմական-մշակութային հարացույց կամ «անդրնշանագիտական («transsémiotique») համընդհանրություն»⁸, անսկիզբ ու անեզերք նշան, որը ներառում է գոյություն ունեցող մշակութային համակարգերի ծածկագրերն ու իմաստային ամենատարբեր

⁷ Ст'ю Калыгин А. И. Философия поступка как феноменология необязательного действия // Язык, сознание, коммуникация. М., изд. МАКС Пресс, 2004, вып. 26, էջ 98-111: Ст'ю ևսև՝ Березовская И. П. Экзистенциально-феноменологическая интерпретация Другого в философии М. Бахтина и Ж.-П. Сартра // Византия, Европа, Россия: социальные практики и взаимосвязь духовных традиций. Архив конференции. Выпуск 1, материалы международной научной конференции (Санкт-Петербург, 1-2 октября 2021 г.) / Отв. ред. О. Н. Ноговицын: ФНИСЦ РАН: РХГА. СПб., изд. РХГА, 2021, էջ 189-194:

⁸ Стилистический энциклопедический словарь русского языка / под ред. М. Н. Кожинной. 2-е изд., испр. и доп. М., изд. «Флинта; Наука», с. 217.

կառույցները՝ համաժամանակյա ու տարժամանակյա ընդգրկումներով: Երկու հեղինակների մոտեցումները, այսպիսով, կարելի է ասել, հիմնվում են երկու հնարավոր հայեցակարգերի տարբերման վրա՝ գործառական (հաղորդակցական) և շրջափոխական (էվոլյուցիոն): Շրջափոխական հայեցակետը տեքստի քննությունն է նրա ձևավորման ու հետագա ձևափոխության առումով: Ստացվում է, որ զարգացնելով և ավելի խորացնելով Մ. Բախտինի գեղագիտական հայացքների ու գաղափարների առանձնահատկությունները, բախտինյան հայեցակարգերը տարբեր կերպ են մեկնաբանվում նշյալ համատեքստում և ձեռք բերում սկզբունքորեն այլ որակ: Հարկ է նշել նաև, որ հեղինակը, իհարկե, հիմնովին չի շրջանցել բախտինյան մոտեցումներն ու ձևակերպումները. ըստ անհրաժեշտության հենվել է դրանց վրա: Նրա հայեցակարգի էությունն այն գաղափարն է, որ «յուրաքանչյուր տեքստ կառուցվում է որպես քաղվածքների խճանկար, յուրաքանչյուր տեքստ ինչ-որ՝ այլ տեքստի յուրացումն ու փոխակերպումն է: Դրան զուգահեռ՝ միջսուբյեկտիվություն հասկացության տեղում ընկած է միջտեքստայնություն հասկացությունը, և պարզվում է, որ բանաստեղծական լեզուն ենթական է առնվազն կրկնակի ընթերցման»⁹: Տեքստի իմաստը կապված է ընթերցողի հիշողության հետ, սերտորեն աղերսված է առկա այն ազդակի կամ այսպես կոչված «իմաստային դաշտի» հետ, որը տվյալ պահին իր վրա է կենտրոնացնում ընթերցողի ուշադրությունը: Այսպես, եթե որևէ մեկի ուշադրությանն ենք ներկայացնում մի կոնկրետ թեմա կամ իմաստային հյուսվածք, կոնկրետ ընթերցողի հիշողության մեջ իսկույններ կհայտնվեն այն հասկացությունները, որոնք անմիջականորեն կապված են հենց այդ թեմայի հետ: Տեքստը դառնում է հիշողության մեջ ամփոփվածի էությունը, նախօրոք իմացածի ճանաչումն ու վերարտադրումը: Այսպիսով, տեքստի թե՛ գործառական, թե՛ շրջափոխական քննությունը նաև ֆենոմենոլոգիական քննություն է, որի պարագայում փորձ է արվում տեքստն ընկալել անհատական փորձի ուղիներով:

Հեղինակի՝ տարբեր մշակութային տեքստերի ընդհանուր ակնարկներին վերաբերող աշխատությունների մեջ առանցքային մի գաղափար է զարգանում բոլոր տեքստերը միավորող ու նրանց համար ընդհանուր ինչ-որ օրենքների առկայության մասին, որը հենված է գլխավորապես տարորակ տեքստային համակառույցների համեմատության, հիմքերի նույնացման, տարաբնույթ տեքստային տարրերի փոխներթափանցման գաղափարի վրա և այլն: Տեքստը պարունակում է մշակութային, գրական, սոցիալ-պատմական, հոգեբանական ու փիլիսոփայական ենթաշերտեր, որոնք երբեմն դրսևորվում են որպես ծածկազրված նշաններ:

Եթե յուրաքանչյուր տեքստ գտնվում է մեկ այլ տեքստի կամ մեկ այլ խոսույ-

⁹ Kristeva J. Sémiotiké, recherche pour une sémanalyse, 1969, p. 145.

թի հանգույցում, միջտեքստայնությունը դառնում է, ինչպես պնդում է Ռ. Բարտը, «յուրաքանչյուր տեքստի նախապայման, ինչպիսին էլ որ այն լինի»¹⁰: Գենոտեքստի հասկացակարգն իր ներհատուկ իմաստավորման շարժունակ գործընթացով ու մշակութային կամ տեքստային ոլորտների հետ յուրահատուկ փոխհարաբերակցությամբ տրամաբանորեն առաջ է մղում գրական խոսքն ընկալել «ոչ թե որպես ելման կետ (կայուն իմաստ), այլ տեքստային մակերեսների հատման կետ, տարաբնույթ տեքստերի երկխոսություն՝ գրողի, հասցեատիրոջ (կամ կերպարի), ներկայի կամ նախորդ մշակութային համատեքստի հետ»¹¹, ինչը նաև ենթադրում է, որ տեքստի իմաստը երկփեղկված կամ «երկորակ» բնույթի է: Եվ այստեղ «առաջադիր խնդիրը» ոչ թե կայուն իմաստներ որոնելն է, այլ այն սահմանները, որտեղ տեքստը «երկորակ» բնույթ է ստանում, սահմանակցում-փոխհարաբերակցում այլ տեքստերի հետ: Մոտեցման այս կերպը թույլ է տալիս «դուրս գալ» տեքստային սահմաններից դեպի վերտեքստային տարածություն և կամրջել այդ տարաբնույթ սահմանները, տեքստային ոլորտները մոտեցնել արտատեքստային տարածությանը, որը, ըստ էության, նույնպես տեքստ է: Ստացվում է, որ Յու. Կրիստևայի դիտարկումներում տեքստը սահմանվում է որպես յուրօրինակ տարածություն, որն իր մեջ խտացնում է համընդհանրական իմաստային հյուսվածքն ու մշակութային ծածկագրերը, հետևապես՝ գեղարվեստական տեքստը դիտարկվում է համընդհանրական գեղարվեստական խոսույթի համատեքստում: Այդ փոխհարաբերակցության արդյունքում տեքստը ձեռք է բերում բազմաչափություն՝ մի կողմից կապվելով համընդհանուր գեղարվեստական ավանդույթի հետ, մյուս կողմից՝ թույլ տալով դրսևորել սեփական անսահման իմաստային հնարավորությունները: Համաձայն Յու. Կրիստևայի՝ տեքստային մակերեսների այդօրինակ հատուղին է ձևավորում միջտեքստային տարածություն, իսկ այն ձևավորող գեղարվեստական ստեղծագործություններն ու տեքստային այլևայլ տարրեր փոխհարաբերակցականորեն ներսուզվում են իմաստափոխանակման շղթայական-շարունակական ընթացքի մեջ. «Երկխոսությունը յուրաքանչյուր բառի (ստեղծագործության՝ Հ. Չ.) մեջ բառ է նշմարում բառի մասին»¹² (այս պարագայում «բառ» հասկացությունը հարկ է ընկալել ոչ թե ուղղակիորեն, այլ փոխաբերական իմաստով): Արդյունքում գեղարվեստական տեքստը մշտապես ձեռք է բերում հավելյալ ենթատեքստեր՝ լայնացնելով սեփական իմաստային սահմանները, շարժական կապեր է ձևավորում միջտեքստային տարածության այլ տարրերի հետ: Յու. Կրիստևան հենվում է լեզվի ու մտածողության մարքսիստական հայտնի դրույթի վրա¹³, որից ելնելով՝

¹⁰ Barthes R. Texte (théorie de), Encyclopedia Universalis, Paris, Encyclopedia Universalis, 1973, vol. 22, p. 461.

¹¹ Kristeva J. Sémiotiké, recherche pour une sémanalyse, 1969, p. 144.

¹² Kristeva J. «Préface» in, Bakhtine, Mikhaïl, La poétique de Dostoïevski, Paris, Seuil, 1970, p. 14.

¹³ Առավել մանրամասն տե՛ս Бахтин М. М. Марксизм и философия языка. М., изд. «Лабиринт», 1993, 192 էջ:

նա երկխոսայնությունը դիտարկում է ոչ թե պարզապես գաղափարները իրականացնելու, մտքերն ու զգացմունքները դրսևորելու հնարավոր միջոց, այլ բացառապես տեքստի տարածության մեջ բառի դրսևորման միջոց. «<...> բառի կարգավիճակը՝ որպես տեքստի նվազագույն միավոր, դառնում է կառուցվածքային մոդելը մշակութային (պատմական) միջավայրի հետ կապող միջնորդ, [քանի որ] հենց կարգավիճակ հասկացությամբ բառը զետեղվում է տարածության մեջ. այն՝ որպես ամբիվալենտ տարրերի հավաքակազմ, գործում է երեք չափումներում (սուբյեկտ-ընդունող-համատեքստ)»¹⁴ այսկերպ միաժամանակ տեքստի տարածության մեջ առանձնացնելով երեք չափում: Այլ կերպ ասած՝ տեքստային ակունքների և տեքստերի փոխազդեցության բնորոշ գծերն ապահովում են տարբեր ժողովուրդների մշակութային տարրերի փոխադարձ կապը, դրանց միաժամանակյա համագոյակցությունը յուրաքանչյուր կոնկրետ ստեղծագործության տարածության մեջ և մասնակցությունը վերջինիս բովանդակության, իմաստային ծավալումների սահմանման խնդրում: Տեքստերի մերձավորության «պատճառը» նախ և առաջ հարկ է փնտրել մշակութային մերձավորության մեջ: Յուրաքանչյուր գեղարվեստական ստեղծագործություն ձևավորվում է ընդհանրական միջտեքստային տարածության ներազդեցությամբ: Կենտրոնացած լինելով այս տարածության մեջ՝ յուրաքանչյուր գրական ստեղծագործություն, ներհատուկորեն փոխկապակցվելով տարասեռ տեքստերի հետ, համաձուլվում է այս կամ այն տեքստային համատեքստում: Յուրաքանչյուր տեքստ բազմաթիվ այլ տեքստերից հյուսված նոր հյուսվածք է: Խաչավորման այդ գործընթացում ձևավորվում են նոր տեքստեր, հին տեքստերը դրսևորվում են նոր բովանդակությամբ կամ իրենց իմաստային այլ գործածումով: Արմատներով դրանք կապված են նախօրինակին, թեև արդիական բովանդակությամբ այլևս նոր են: Այդ կերպ այն ձևավորում է մշտափոփոխ/շարժական կապեր՝ դրսևորելով սեփական իմաստային ներուժը, ընդհանուր իմաստն ու հնարավոր մեկնությունների հավանականությունը. «Բանաստեղծական տեքստը երկնվում է մեկ այլ տեքստի միաժամանակյա հաստատման ու ժխտման բարդ շարժման մեջ»¹⁵, և տեքստից տեքստ, տարբերակից տարբերակ ձևավորվում է նոր որակ:

Տեքստը տարբեր նշանային համակարգերի շարժունակ ծավալումներով բարդ համատեքստային կառույց դիտարկելու հիմքով Յու. Կրիստևան դրանում տարբերակում է երկու փոխհարաբերակցված շերտ՝ «ֆենոտեքստ» («phénotexte») և «գենոտեքստ» («génotexte»)՝¹⁶: Ֆենոտեքստը ամբողջական տեքստն է՝ բազմաթիվ նշանային համակարգերից հյուսված կառուցվածք: Այն

¹⁴ **Kristeva J.**, Sémiotiké, recherche pour une sémanalyse, 1969, p. 144.

¹⁵ **Kristeva J.** La Révolution du langage poétique, Éditions du Seuil, coll. « Tel quel », Paris. 1974, p. 343.

¹⁶ «Գենոտեքստ» և «ֆենոտեքստ» երևույթների մասին առավել մանրամասն տե՛ս **Kristeva J.** La Révolution du langage poétique, 1974, էջ 60:

ընդհանրական ու ամփոփ տեղեկատվություն է, որի նպատակը որոշ տեղեկությունների հաղորդակցական փոխանցումն է: Մրան նախորդում է լեզվական հյուսվածքի ու սուբյեկտի ձևավորման արարումը, որի հիմքերի վրա իրականանում է նշանակումը (սիգնիֆիկացիան)¹⁷: Յու. Կրիստևան այս ընթացակարգային գործընթացը սահմանում է որպես «գենոտեքստ»: Գենոտեքստը ո՛չ կառուցվածք է, ո՛չ էլ կառուցվածքաստեղծ գործոն. այն անսահման նշանակիչ է («significant»), այն նշանակիչների բազմազանության ամբողջականությունն է, որոնք գտնվում են մշտատև սկզբնավորման ու փոխազդեցության գործընթացում՝ իրականացնելով իմաստային կառույցների շարունակական փոխհաղորդակցումն ու փոխակերպումը: Այն իր բնույթով չունի կայուն կառուցվածք և առանձնանում է անսահման իմաստային բազմակարծությամբ՝ ձեռք բերելով կարգավորվածություն ու ներփակություն միայն ֆենոտեքստի երկրորդական մակարդակում¹⁸:

Համաձայն Յու. Կրիստևայի հայեցակարգերի՝ ցանկացած գեղարվեստական դիտարկվող տեքստ, ցանկացած վեպ «նշանագիտական պրակտիկա է, որում հնարավոր է ընթերցել բազմաթիվ հիմնավորումների համադրված հետքեր»¹⁹: Տեքստը և՛ միասնական է, և՛ բազմակազմ, և որպես այդպիսին՝ այն կարող է լինել տարատեսակ մեջբերումների, հղումների ու արտացոլումների համակեցության տարածություն, որոնք ներթափանցում են ստեղծագործության կառուցվածք ուղղակի կամ անուղղակի մեջբերումների, ռեմինիսցենցիաների կամ այլ միջոցներով²⁰: Թեև ֆենոտեքստի արտակա մակարդակում յուրաքանչյուր տեքստ ձգտում է ամբողջականության ու ներփակության մերձավոր ու անկախ ընդհանրություններով հանդերձ, այնուամենայնիվ որոշակի մակարդակում պահպանում է այն մեջբերությունների ներակա իմաստները, որոնց հիմքերի վրա կառուցվում ու զարգանում է: Այսինքն՝ ցանկացած տեքստ դրսևորվում է իբրև իմաստաբովանդակային տարաբնույթ շերտերի յուրահատուկ ամբողջություն՝ այլ տեքստերի համանման դրսևորումների հետ ունենալով ինչպես ընդհանրություններ, այնպես էլ տարբերություններ: Այսօրինակ մոտեցումը հիմք է տալիս տեքստն ընկալել որպես տարաբնույթ աղբյուրներից հունավորվող երկբնույթ համակարգ, որն իր մեջ՝ նոր ձևավորվող տեքստային տիրույթում, խտացնում, ընդօրինակում ու փոխակերպում է հարստացուցիչ աղբյուրներից ներառած տարրեր, որը ոչ միայն իմաստային կապ է հաստատում տարբեր տարրերի միջև, այլև հատկապես այս կամ այն միավորների միջոցով է, որ իր մեջ խտացնելով իրեն նախորդող տեքստահատվածի հիմնական իմաստը՝ ամբողջացնում է իմաստային մթնոլորտը:

¹⁷ Տե՛ս **Kristeva J.**, Sémiotiké, recherche pour une sémanalyse, 1969, էջ 223:

¹⁸ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 223-225:

¹⁹ Նույն տեղում, էջ 53:

²⁰ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 194:

Այսպիսով, յուրաքանչյուր ստեղծագործություն, գեղարվեստական, պատմական ու սոցիալական արդիական համապատկերում իր մեջ համասեռում է տարաբնույթ բազմոբակ տեքստային տարրեր:

Մ. Բախտինի «ես»-ի և «դու»-ի «հաղորդակցումը» («ես» և «մյուս») Յու. Կրիստևայի հայեցակարգերում փոխակերպվում է, օժտվում միանգամայն այլ ֆրոյդական մեկնությամբ: Ըստ Ջ. Ֆրոյդի՝ հոգեկան յուրաքանչյուր գործողություն հարկ է դիտարկել որպես գիտակցական, անգիտակցական ու նախագիտակցական շերտերի գիտակցված փոխմիասնություն²¹ (այդ եռամիասնությունից ձևավորվում է «ես»-իդեալը (ich-ideal)): Այսպես, Մ. Բախտինի պսիխոլոգիզմն իր տեղը զիջում է ֆրոյդյան հոգեվերլուծությանը, որի համատեքստում Յու. Կրիստևայի հայեցակարգերում երկփեղկված գիտակցությունը ձևակերպվում է ոչ թե որպես երկու գիտակցությունների երկխոսություն, պայքար գիտակցության և ենթագիտակցության միջև, այլ հակառակը՝ տեքստ-գիտակցություն-ենթագիտակցություն հարաբերության արծարծման տեսանկյունից այն գաղափարն է առաջադրվում, որ տեքստի իմաստն անխուսափելիորեն ձևավորվում է անգիտակցականի և գիտակցականի, անընկալելիի ու ընկալելիի փոխհարաբերակցված միահյուսումից: Թերևս նաև այս հիմքով է հատկանշվում Յու. Կրիստևայի և Մ. Բախտինի հայեցակարգերի էական տարբերությունը: Յու. Կրիստևայի ընդգծեց գիտակցությունը ենթագիտակցականից տարբերակելու անհրաժեշտությունը՝ համարելով, որ ենթագիտակցությունը զրկում է անհատին ազատությունից՝ նրան անճանապարհ ու անդուռ իրականության ուղիներով տանելով, այսպես ասած, «կազմաքանդման»²²: Մ. Բախտինի և սեփական հայեցակարգերի տարբերության մասին խոսում է նաև ինքը՝ Յու. Կրիստևայի՝ Բախտինյան տեսության էությունը հասկանալուն ու բացատրելուն միտված դիտարկումներում դատողություններ անելով Ֆ. Դոստոևսկու վեպերի բազմաձայնության հնարավոր այլ մեկնաբանության մասին: Մեծապես ազդվելով Ջ. Ֆրոյդի և ֆրանսիացի հոգեվերլուծաբան ու փիլիսոփա Ժ. Լականի (հարկ է նշել, որ վերջինիս հայեցակարգերի հիմքում ևս Մ. Բախտինի հայեցակարգն է) գաղափարներից՝ Յու. Կրիստևայի «երկփեղկված սուբյեկտ» (ichspaltung) հասկացությունը ձևակերպում է որպես գիտակցության մեջ երկու ոլորտի առկայություն՝ «խորհրդանշական» ու «նշանագիտական», և սրանով պայմանականորեն ընդլայնում առհասարակ տեքստի ընկալման սահմանները: Այս սահմանագծումը կարծես թե համոզիչ է, քանի որ Յու. Կրիստևայի կենտրոնանում է ոչ թե սուբյեկտի, այլ տեքստի վրա: Նա

²¹ «Անգիտակցականը» հոդվածում Ջ. Ֆրոյդը մասնավորապես նշում է, որ «նախագիտակցականի մեծ մասը առաջանում է անգիտակցականից»: Առավել մանրամասն տե՛ս **Freud S.** The unconscious, (1915). SE 14, էջ 191:

²² Այս մասին առավել մանրամասն տե՛ս **Kristeva J.** «Psychanalyse et littérature» <http://www.kristeva.fr/psychanalyse-et-liberte.html> (մուտք՝ 06.12.2023):

«Երկփեղկված սուբյեկտի» գաղափարը փոխանցում է տեքստի ներքին կառուցվածքի վերլուծության տարածություն, որի մեջ, համաձայն նրա հայեցակարգի, համագոյակցում են երկու տեսակի տեքստեր կամ երկու տարածություններ՝ խորհրդանշական ու նշանագիտական, որոնք արտացոլում են սուբյեկտի երկփեղկված գիտակցությունը, տրամաբանականի և անտրամաբանականի, գիտակցության և ենթագիտակցության հավերժական պայքարը: Նշանագիտականի ու խորհրդանշականի կապն ուղիղ համեմատական է «գենոտեքստ» և «ֆենոտեքստ» հասկացությունների փոխհարաբերակցությունների միջև կապին: Ինչպես արդեն նշվել է, Յու. Կրիստևան տեքստի ներքին կառուցվածքում առանձնացնում է այսպես կոչված ֆենոտեքստը, որի գործառույթը բովանդակություն, մակերեսային նշանակություն փոխանցելն է, և գենոտեքստը, որը սահմանվում է որպես լեզվի անպարփակ տարածության խորքային հիմք, տեքստային մակարդակ ինքնին «անտես» ու «անձև», որում չկա սուբյեկտիվություն կամ հաղորդակցական մտադրություն. այն լեզվական կառույցից դուրս ծավալվող երևույթ է, որի գործառույթը թաքնված իմաստային դաշտը փոխանցելն է, որում արտացոլվում է ինքնապարփակ ենթագիտակցականի ոլորտը, բանականության ներըմբռնողական հարաշարժությամբ կերտված ստեղծագործական հրաշագործությունը, որն արտահայտվում է այնպիսի հնչութաբանական միջոցներով, ինչպիսիք են ռիթմը, առձայնությունը, եղանակը և այլն: Եվ սրանով հեղինակը, կարելի է ենթադրել, մոտենում է նախագաղափարների աշխարհին: «Երկփեղկված սուբյեկտ» հասկացության այդօրինակ ձևակերպումը և ենթագիտակցականի ոլորտն արտացոլող գենոտեքստի առանձնացումը նույնպես մեծապես պայմանավորված են 20-րդ դարի գրական ուղղություններով, առաջին հերթին՝ մոդեռնիզմի գեղարվեստական գեղագիտությամբ: Արդի գրականության առանցքային խնդիրն է պատկերել ոչ թե այն, ինչ արտաքին կեղևում է, այլ այն, ինչը ենթագիտակցության, հոգեկանի խորքային շերտերում է:

«Միջտեքստայնությունը մեկ կամ մի քանի նշանային համակարգերի տրանսպոզիցիա է մյուսի մեջ, դա ոչ այնքան փոխառության, ֆիլիացիայի կամ ընդօրինակման խնդիր է, որքան հիմնականում անգիտակցական հետքեր, որոնք դժվար է մեկուսացնել»²³: Յու. Կրիստևան այս պարագայում «Բանաստեղծական լեզվի հեղափոխություններ» ուսումնասիրության մեջ «միջտեքստայնություն» եզրույթը փոխարինում է «տրանսպոզիցիա» եզրույթով, ինչը թարգմանաբար նշանակում է «փոխանցում, տեղափոխում»: Յու. Կրիստևայի մեկնությամբ՝ «տրանսպոզիցիայի» էությունն այն է, որ նախկինում գոյություն ունեցող տեքստերը՝ իբրև որոշակի համակարգային միասնություն, սկզբունքորեն տարբեր միտումներով գործածելու, նոր բովանդակությամբ օժտելու

²³ Kristeva J. La Révolution du langage poétique, 1974, p. 60.

նպատակով տեղափոխվում են մշակութային ու պատմական նոր համատեքստ, որն այժմեական է դառնում իրեն բնորոշ ավանդույթի տիրույթում և նոր մշակութային տարածության մեջ՝ նոր տեքստային կառույցում, երբեմն այնպես համաձուլվում նոր տեքստային համակառույցին, որ համեմատական ուսումնասիրության միջոցով է միայն հնարավոր դառնում նրանց մշակութային անհատական որակների բացահայտումը: Նոր եզրույթ ներմուծելով՝ հեղինակն ընդգծում է տրանսպոզիցիայի և միջտեքստային փոխազդեցության այնպիսի ձևերի միջև տարբերությունը, ինչպիսիք են ընդօրինակումը, ավանդույթի շարունակությունը և այլն, որոնք, նրա կարծիքով, 20-րդ դարում արդեն սպառել են իրենց արդիականությունն ու փոխարինվել նոր՝ միջտեքստային փոխհարաբերակցության ձևերով:

Միջտեքստայնության տեսության ձևավորմանն ու զարգացմանը նվիրված ուսումնասիրությունների շարքում իրենց անփոխարինելի տեղն ունեն հետկառուցվածքաբանության մեկ այլ ներկայացուցչի՝ Ռ. Բարտի աշխատությունները, համաձայն որոնց՝ տեքստը կառուցված է մշակութային տարբեր շերտերում ձևավորված տարաբնույթ տեքստերից, որոնց միջև ձևավորվում է երկխոսական կապ, միջտեքստային բարդ փոխհարաբերակցություն:

Ըստ Յու. Կրիստևայի՝ բախտինյան դիտարկումներում Ֆ. Դոստոևսկու տեքստը դրսևորվում է որպես տարբեր տրամասույթային «աստիճանակարգերի» բախման դաշտ: Այդօրինակ տեքստը «կառույց» չի ձևավորում. այն զրկված է սուբյեկտի ու իմաստի միասնություններից: Այդպիսի բազմաձայնային տեքստը չունի սեփական գաղափարաբանությունը, քանզի չունի սեփական գաղափարաբանական սուբյեկտը²⁴, յուրաքանչյուր տեքստում «կարելի է կարդալ առնվազն մեկ այլ տեքստ»²⁵: Ներտեքստային իրականությունը մշտապես ենթարկված է անհատական փորձին, անհատական ընկալմանն ու գնահատմանը: Գեղարվեստական տեքստի համակառույցը ծածկագրվում է հեղինակային մտադրություններով և ընթերցման գործընթացում անցնում է ընթերցողական անհատական տեսակետի, հայացքների միջով: Ինչպես արդեն նշել ենք, Մ. Բախտինի առանցքային տեսական նվաճումներին ֆրանսալեզու ընթերցողն առաջին անգամ ծանոթացել է 1967 թ. Յու. Կրիստևայի վերոնշյալ ուսումնասիրության միջոցով: Այն հեղինակը նախ ներկայացնում է կարդացած գիտական գեկուցմամբ (որին ներկա էր նաև իր ուսուցիչ Ռ. Բարտը), այնուհետև հրատարակում է «Critique» պարբերականում: Իսկ 1968 թ. Ռ. Բարտը գրում է իր հանրահայտ «Հեղինակի մահը» հոդվածը, որը դառնում է ֆրանսիական հետկառուցվածքաբանության հիմնաքարային բաղադրիչներից մեկը: Ռ. Բարտի աշխարհայացքի և դրանով պայմանավորված տեսական հիմ-

²⁴ Հմմտ. **Kristeva J.** «Une Poétique ruinée», dans la Poétique de Dostoïevski de Mikhaïl Bakhtine, trad Isabelle Kohtcheff, Pans, Seuil, 1970, էջ 18:

²⁵ **Kristeva J.**, Sémiotiké, recherche pour une sémanalyse, 1969, p. 145.

նավորումների առանձնահատկությունները հստակեցնելու համար անհրաժեշտ է ամենից առաջ կենտրոնանալ Մ. Բախտինի երկխոսայնության/պոլիֆոնիզմի տեսության խորքային իմաստի վրա: Երկխոսայնության հայեցակարգում բազմաթիվ առանցքային նշանակություն ունեցող հարցադրումների հետ Մ. Բախտինն առանձնացնում է նաև տեքստի ընկալման խնդիրը: Տեքստը կառուցվում է «արտատեքստային համատեքստի» համապատկերում, հետևապես դրա բովանդակության ու նշանակության յուրացման դեպքում հնարավոր է իմաստաբովանդակային նրբերանգների մասնակի փոխակերպում: Համաձայն Մ. Բախտինի՝ տեքստը պարունակում է անթիվ այլ տեքստային տարածություններ, որոնց հետ որոշակի իմաստային հանգույցներում կարող է փոխկապակցվել-փոխհարաբերակցվել: Նրա բնորոշմամբ՝ «տեքստն ինքնին իր չէ, և հետևաբար երկրորդ գիտակցությունը՝ ընկալողի գիտակցությունը, ոչ մի կերպ չի կարող բացառվել կամ չեզոքացվել»²⁶, ինչը նշանակում է, որ տեքստի «համահեղինակ» է նաև հեղինակի հետ երկխոսական հարաբերություն ծավալած ընթերցողը, և քանի որ գեղարվեստական տեքստում ներդրված տեղեկատվությունն իր բնույթով համադրական/գուգադրական է, ընթերցողն իր ընկալողական, դատողական, զգայական գուգորություններով «ի գորու» է շրջանցելու այնտեղ ամփոփված ծածկագրերն ու դրանց հարաբերակցությունները և սեփական հայեցողությամբ ձևավորելու տեքստի իմաստաբովանդակային համակառույցը, ընդարձակելու իմաստային ծավալի շրջանակները: Հաշվի առնելով տեքստային իմաստի շարժունակ բնույթը՝ այն ենթակա է փոփոխությունների՝ պայմանավորված ընթերցողի ընկալումներով, ընթերցման ժամանակով և այլն: Այսպիսով, այս պարագայում առաջին հերթին հարկ է նկատի առնել այն հանգամանքը, որ ինչպես Յու. Կրիստոսյայի դեպքում, բարության մեթոդի ուղղորդիչ սկզբունքը ևս բախտինյան հայեցակարգն է: Միջտեքստայնության հասկացակարգը, որ նախ և առաջ իմաստավորվեց կառուցվածքաբանության ու հետկառուցվածքաբանության տեսաբանների՝ Ռ. Բարտի, Ժ. Լականի, Մ. Ֆուկոյի, Ժ. Դերրիդայի ուսումնասիրություններում, որոնցում ողջ մշակութային տարածությունն ընկալվում է որպես համընդհանրական «միջատեքստ», ինչը յուրաքանչյուր նոր ձևավորվող տեքստի համար դառնում է նախատեքստ, հունավորվում է Մ. Բախտինի հայեցակարգերից:

РИПСИМЕ ЗАКАРЯН – От диалогизма к теории интертекстуальности (пути современной европейской культуры). – Теория диалогизма М. М. Бахтина, начиная с конца 1960-х годов, после перевода и публикации его произведений, оказала значительное влияние на основные направления западного литературоведения, их теорию и методологическое развитие.

Несмотря на современные теоретические обоснования использования термина «интертекстуальность», феномен интертекстуальности-идея взаимосвязи разных текстов, до сих пор

²⁶ Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества. М., изд. «Искусство», 1979, с. 285.

является давно сложившейся и вполне обоснованной реальностью. Однако термин «интертекстуальность» впервые был введен в оборот в 1967 году. Термин был впервые введен теоретиком постструктурализма Кристевой в статье ««Бахтин, слово, диалог и роман». Опираясь на теорию диалогизма М. Бахтина, она в своих исследованиях трансформирует и развивает идею интертекстуальных связей. Рассматривая теорию «полифонизма» М. Бахтина в контексте современной действительности, Ю. Кристева предполагает, что каждый текст находится в диалоге с другим текстом или текстами, каждый из которых способен стать исходный материал для новых текстов.

Хотя теория интертекстуальности, предложенная Ю. Кристевой, очевидно, получает богатые заряды от теории диалогизма М. Бахтина, тем не менее, интертекстуальность является не «зеркальным отражением» теории диалогизма, а ее реинтерпретацией и трансформацией в контексте постструктуралистской концепции.

В статье представлено сравнительно-типологическое рассмотрение теории диалогизма М. Бахтина и теории интертекстуальности Ю. Кристевой. Бахтинская концепция сравнивается с теорией интертекстуальности в западном литературоведении постструктуралистской ориентации.

Ключевые слова: *структурализм, постструктурализм, постмодернизм, диалогизм, интертекстуальность, текст, культура, дискурс, фенотекст, генотекст, сигнификация*

HRIPSIME ZAKARYAN – From Dialogism to the Theory of Intertextuality (the path of modern European culture). – The theory of dialogism by M. M. Bakhtin, starting from the late 1960s, after the translation and publication of his works, had a significant influence on the main directions of Western literary criticism, their theory and methodological development.

Despite modern theoretical justifications for the use of the term “intertextuality,” the phenomenon of intertextuality—the idea of the interconnection of different texts—is still a long-established and well-founded reality. However, the term “intertextuality” was first coined in 1967. The term was first introduced by the poststructuralist theorist Kristeva in the article “Bakhtin, the word, dialogue and the novel”. Based on M. Bakhtin’s theory of dialogism, in her research she transforms and develops the idea of intertextual connections. Considering the theory of “polyphonism” by M. Bakhtin in the context of modern reality, Yu. Kristeva suggests that each text is in dialogue with another text or texts, each of which is capable of becoming the source material for new texts.

Although the theory of intertextuality proposed by Y. Kristeva obviously receives rich charges from M. Bakhtin’s theory of dialogism, nevertheless, intertextuality is not a “mirror reflection” of the theory of dialogism, but its reinterpretation and transformation in the context of a poststructuralist concept.

The article presents a comparative typological examination of M. Bakhtin’s theory of dialogism and J. Kristeva’s theory of intertextuality. Bakhtin’s concept is compared with the theory of intertextuality in Western literary criticism of a poststructuralist orientation.

Key words: *structuralism, poststructuralism, postmodernism, dialogism, intertextuality, text, culture, discourse, phenotext, genotext, signification*